

"שירת הזמיר": על רופאים, חולים ומחלות ביצירתו של יהודה לייב קצנלסון

טל בלו

בסיפור הקצר "הדום וכיסא" מתאר ש"י עגנון את דמותה של רופאה קטנה במילים אלו: "בכל יום היא מטפלת בחולים והיום היא חולה", ומדי לילה "היא רואה עצמה בודדה בדידות גמורה שתוקפתה כמין דבר רוחני".

המפגש הישיר של רופאים ומטפלים עם מצבי חולי ואבדן מזמינה התמודדות הן במישור המקצועי-הטיפולי והן במישור האישי, ובו על הרופא המטפל להתמודד עם רגשותיו, אמונותיו ותפיסותיו.

סופרים מיטיבים לתאר מצבים של חולי, בהם משיל האדם החולה את קליפתו החיצונית. הם אוהבים לדון ברופאים וחולים, במטפלים ומטופלים, כי בכתיבתם ניתנת להם ההזדמנות לגעת בחיים ובמוות, בידוע ובנסתר, בחומר וברוח.

רבים הסופרים והמשוררים שהיו גם רופאים בהכשרתם: הרמב"ם, רבי יהודה הלוי,

רבי אהרן אלעמאני, רבי אברהם אבן עזרא מטודילה, רבי משה בן נחמן, וכן שאול טשרניחובסקי, אקסל מונטה, מיכאיל בולגקוב, אנטון צ'כוב, ג'ון קיטס, מייקל קרייטון וארתור קונ-דויל. בכתיבתם התמודדו יוצרים אלו עם סוגיות אתיות לצד סוגיות שקשורות לאמונה ולרגשות, כי דרך הכתיבה יכול היוצר לנסות ולהבין את נפש החולה, את מחלתו ואף את השפעתה של המחלה על נפשו ועל דרכי חייו.

מאמר זה יסקור את הקשר בין רופאים, חולים, מחלות, אמונה וספרות, וידון בו דרך התבוננות בסיפור שירת הזמיר.²

"בוקי בן יוגלי" הוא שמו של נשיא שבט דן, ככתוב: "וּלְמִטָּה בְּנֵי-דָן, נָשִׂיא בָקִי בֶן יִגְלִי". המשוטט ברחובותיו הצדדיים של רחוב דיזנגוף בתל אביב יוכל למצוא רחוב קטן בשם עט זה, שמאחוריו מסתתר ד"ר יהודה לייב בנימין קצנלסון, שהיה רב, רופא וסופר יהודי.

דמותו יוצאת הדופן של קצנלסון,³ שמשלבת רופא רוסי וסופר עברי התומך בתנועת התחייה, העניקו לו פרסום רב בכל רחבי העם היהודי.

הסיפור שירת הזמיר⁴ מתאר את תהליך מחלתו של הנער שלמה ואת דרכי הטיפול השונות במחלתו. בפתחת הסיפור מביעה האם - בת-שבע - בפני האב את חששה לשלומו של בנה:

"וְיִהְיֶה הַיּוֹם וְיֹשֵׁב הַנֶּעֶר מִבֵּית הַכִּנְסֶת סָר וְזָעַף אֶל בֵּיתוֹ, וְתָרָא אִמּוֹ וְתִגְדֵּל לֵאשִׁיָּה
לֵאמֹר: 'רֹאֵה אֲנִי אֶת פְּנֵי הַנֶּעֶר וְהִנֵּה אֵינֶנּוּ כְּתִמּוֹל שְׁלֹשׁוֹם'. וַיַּעַן דּוֹד וַיֹּאמֶר: 'אֵךְ
חָלִי הוּא וַיִּשְׁאַנּוּ, וְלֹא שֶׁת אֶת לְבֹו לְדַבֵּר הַזֶּה".

אך הנער אינו מחלים ומצבו מתדרדר.

"ותאמר בת-שבע אל דוד: 'חמסי עליך, אישי! האינך רואה כי הילד תמם יהלך,

2 ברצוני להודות לד"ר מלכה פוני, ראש החוג לספרות, על הצעתה האדיבה לכתוב מאמר בנושא זה. במסגרת אסופת החומרים למאמר נפגשתי עם סיפורי יהודה לייב קצנלסון. מפגש זה העשיר את עולמי וחשתי כי ידיד נצח ילווה מעתה את חיי.
בנוסף, מודה אני לד"ר כרמלה סרנגה על קריאתה את המאמר, על הערותיה החשובות, עריכתה ועצותיה הטובות.

כמו-כן, מודה אני לחברתי, הגב' מיה מינסטר על קריאתה, הערותיה ונקודת ראותה הטובה.

3 יהודה לייב קצנלסון נולד בשנת 1846 בצ'רניגוב שברוסיה (כיום אוקראינה). למד במספר ישיבות והוסמך כרב בבית המדרש לרבנים בזיטומיר. למד באקדמיה הרוסית לרפואה ושירת כרופא צבאי בחזית. בתום מלחמת רוסיה-טורקיה התיישב בעיר סנט פטרבורג, ובה שימש כרופא כל חייו.
בשנת 1909 ביקר בארץ ישראל וסייר במושבות הראשונות. לאחר הביקור החל לתמוך בציונות. יהודה לייב קצנלסון נפטר בסנט פטרבורג בשנת 1917.

4 כתבי בוקי בן יגלי, פרויקט בן יהודה.

ואתה מחשה! ויתבונן האיש בפני שלמה, ויחרד חרדה גדולה, ויאמר אל אשתו: - 'צדקת, בת-שבע, צדקת מאד! מהרי אפוא וקראי לרופא ונשאלה את פיו, מה לעשות לנער.' 'לרופא? מה יושיענו זה?' ענתה בת-שבע ותמרר בבכי: 'האינך רואה כי רוח רעה תִּבְעֵת את הילד?'"

כדרך לפתרון הבעיה, מציעה האם לזמן מטפל טבעוני - עושה נפלאות, אך הוא לא מצליח להביא לריפוי הנער:

"לא, אישי, לא לרופאים לנהות ממנו מזור. לו תשמעני, דוד, כי עתה איעצך לקרוא לקדר אשר בקרית-רעב, כי גדול שמו בכל הארץ כאיש עושה נפלאות." "ויבוא האיש, ויסמוך את שתי ידיו על ראש שלמה, וילחש בשפתיו ויקרוץ בעיניו, וירק שלש פעמים, וגם נזיד עשבים נתן לשתות לנער - אך כל רפאות תעלה לא הביא לו."

בהמשך, מובא שלמה אף אל "בעל שם" שעוסק במיסטיקה מעשית: "ויברך אותו בעל-השם, וילחוש עליו גם הוא, וישם קמיע על צוארו, לשמור עליו מהרוח הרעה אשר תבעתהו, אך גם מאת בעל-השם יצאו אבות שלמה וידיהם על ראשם, כי לא שב הנער לאיתנו."

בצר לו מזמן האב רופא:

"...ויקראו לרופא העיר לשום את עיניו על הילד. ויבוא האיש וישכיבהו על המטה, וימשש את כל אבריו, ויתופף בפטישו על החזה ועל הבטן, ויקשיב וישמע בשפופרת, ואחרי רחצו את ידיו במים, דבר אל כל הנאספים עליו לאמר: 'הנה נא חקרתי ודרשתי היטב, והנה אין כל חלי וכל מדוה בגו הנער. אין זאת כי אם נלאה מוחו שאת את נטל למודיו. כי העמס תעמיסי עליו יותר מאשר יוכל שאת, ועל כן ישב נא הנער כירח ימים בביתו וינפש מעמלו, ואת מתכנתת שקוי המרפא, אשר כתבתי, תקחו מבית המרקחת, ונתתם לו שלש פעמים ביום וירפא ממחלתו.' "ויעשו דוד ובת-שבע ככל אשר צוה עליהם הרופא, אך עצת הרופא עוד הרעה לנער, והצל לא הצילתהו."

סיפורו של הנער החולה הולך ומסתבך, ומחשבה איומה מטרידה אותו: "מחשבה נוראה ואיומה הציקה את לב שלמה, מחשבה נוראה מאד, ויסתירה עמוק עמוק בקרבו, מדעתו כי אם יקרע את סגור לבו לפני אבותיו, והכה אותם מכה, אשר לא תוכל הרפא."

מחשבה ציונית חקלאית עולה בלבו כאשר הוא מעיין בספרי הקודש, והיא הגורם למחלתו:

"ויהי בקראו 'שמע', וישם את לבו אל דברי הכתוב: 'והיה אם שמוע תשמעון אל מצותי... ונתתי מטר ארצכם בעתו יורה ומלקוש, ואספת דגןך ותירושך ויצהרך,

ונתתי עשב בשדך לבהמתך... ופתאם עלתה מחשבה זרה על לבו: מה זאת?
שאל הנער בתמהון: אם נשמע אל מצות ה' לעבדו בכל לבבנו - אז נאסוף דגן
ותירוש... אז נהיה לאיכרים... לאיכרים?"

תלאותיו של הנער הבוגר מסתיימות כאשר הוא מאזין לשירת הזמיר המנחה אותו
בהמשך חייו, כאשר הוא בורח מ"הגורל היהודי" הליטאי. בקטע זה הוא אף חווה מצב
של קפיצת דרך:

"והזמיר חגר שארית אונן ויתן את קולו בכח... ויתאבכו גלי הזמרה וירימו את
הנער מעל הארץ, וינשאווהו וינטלוהו הלאה מן היער הזה, הלאה מן הארץ הזאת,
הלאה, הלאה מעבר לערים וגיאיות, מעבר לנחלים וימים... והנה שמים חדשים
פרושים על ראשו ממעל, וארץ חדשה תשתרע תחת רגליו מתחת. אפס כי
הארץ ההיא עוד ערפל חתולתה, ורק תמונות כהות כצללי נשף תעבורנה לפני
עיניו, מבלי אשר ידע מאין תבואנה ואנה תלכנה.
- הידעת את הארץ הזאת? שאלהו הזמיר בנעם שירו, הידעת את הארץ, שם
יפרח התמר וישגא הארז? הידעת את הארץ, שם תציץ החבצלת ותפרח
השושנה? הידעת את הארץ, שם התאנה תחנוט פגיה והגפנים סמדר יתנו
ריח? הידעת, הידעת?"

היצירה משופעת בלשון מקראית עשירה, המשלבת תיאורים של נופים תנ"כיים ורוסיים.
לשון זו היא ממאפייניה של תקופת ההשכלה. לצד תיאורים אלו קיימים תיאורים
שהושפעו, כנראה, מעבודתו הרפואית של קצנלסון - הסופר והרב.

הוא כותב לידידו, הסופר דוד פרישמן, על "הביקורים אשר אני מוכרח לבקר יום-יום את
חוליי... הם אינם מניחים לי לעבוד את עבודתי."⁵ האם משתמע מדברים אלו יחס של
זלזול בביקורים אלו? או שמא פקפק קצנלסון באמינות הטיפול הרפואי לסוגיו?

שאלות נוספות עולות מדבריו, כמו השאלה הנוגעת למהות עבודתו האחרת של
רופא, והאם יש לדעת קצנלסון ערך נשגב מהטיפול במכאוביו של אדם. השילוב בין
רופא, שהוא איש מדע, לבין סופר-אמן מעלה שאלה הנוגעת להפריה ההדדית בין שני
התחומים: מה יודע הרופא המדען, שהנו גם רופא אמן, על חידת חייו של בן האנוש
ועל בריאותו?

רפואה היא מדע העוסק בחקר, באבחון ובטיפול במחלות ובניסיון לשפר את איכות
החיים.

אמנות היא שם כולל לפעילויות האנושיות שאינן נעשות על-פי תבנית קבועה המחייבת
הגדרה מדויקת, אלא היא נתונה לשיקול דעתו, פרשנותו ויצירתיותו של האמן, ומתבססת
על כישרונו המיוחד.

5 דוד פרישמן, (1916) "ד"ר יהודה לייב קצנלסון, מאמר ראשון ושני.

הרופא המדען שהוא גם אמן יכול לבטא תפיסה הומניסטית הגורסת שמצב של אדם בריא אינו הפוך למצב של חולי, וכי תפקידו של הרופא המטפל הוא לא להיאבק בתסמיני החולי אלא לנהל דיאלוג עם האדם במטרה לחשוף את צפונות חייו ולהביא להבראתו הרוחנית והפיזית.

רעיון זה מופיע בתלמוד הבבלי:⁶

"אמר רבא ואיתימא רב חסדא: אם רואה אדם שיסורין באין עליו - יפשפש במעשיו, שנאמר (איכה ג): 'נחפשה דרכינו ונחקורה ונשובה עד ה'; פשפש ולא מצא - יתלה בבטול תורה, שנאמר (תהלים צד): 'אשרי הגבר אשר תיסרנו יה ומתורתך תלמדנו'. ואם תלה ולא מצא - בידוע שיסורין של אהבה הם. שנאמר (משלי ג): 'כי את אשר יאהב ה' יוכיח'." לעתים, נתפס מצב של חולי כעונש לאדם ועל-כן הוא נושא סבל קשה מנשוא, אך יש וחולי הוא ברכה לאדם ומוביל לשינוי ולחשיבה מחודשת.

הסיפור שירת הזמיר חושף את הרעיון שעל האדם מוטלת חובה לנוע בשני מעגלים: המעגל המסורתי והמעגל החופשי. המעגל הראשון הוא בבחינת "דור הולך ודור בא והארץ לעולם עומדת וזרח השמש ובא השמש".⁷ רעיון זה מציין את תפיסת הזמן המסורתית של דוד ובת-שבע, הוריו של הנער שלמה. על-פי תפיסת עולם מעגלית ומחזורית זו, הנהוגה בחברה שמרנית, קיים מסלול קבוע שעל האדם לעבור בין ילדות, בגרות והזדקנות, או בין ראש השנה לחג הפסח וחוזר חלילה. האדם הוא חוליה בשרשרת של לידה, נישואים ומוות, ועל-כן כמדד להצלחה מייחלת האם לבנה ללכת במסלול היחיד האפשרי בחברה מסורתית ולהפוך לרב: "ידעה האישה, כי בנה מחמד נפשה לגדולות נוצר וכי יהיה לרב וגדול בישראל."

אך קיימת גם תודעת זמן אחרת, חופשית, וזו באה לביטוייה כאשר הבן מקשה קושיה הנוגעת ליחס לעבודת האדמה:

"הגידה נא לי, אבי! שאל הנער, בשבתם אל השלחן לאכול בצהרים: 'מדוע לא יהיו גם היהודים לאיכרים עובדי האדמה?' 'הממ...' גמגם דוד בשפתיו, ויאמר: 'שאלה זרה תשאל, בני, מדוע לא יהיו היהודים לאיכרים? הממ... את האמת אגיד, כי מעודי לא שמתי לב לדבר הזה... אדמה, כי לא לכבוד הוא לבני ישראל לעבוד את האדמה כבני עם הארץ.'"

בנקודה זו מתחוללת תפנית בחיי שלמה הצעיר. הוא מבין שאת התשובות לשאלות מהותיות אלו הוא לא יוכל למצוא אצל האדם הקרוב אליו, בין אם היה זה אביו או

6 פירוש הרב עדין שטיינזלץ, (2005), תלמוד בבלי, ברכות ה, ע"א, ירושלים המכון הישראלי לפרסומים תלמודיים.

7 קהלת א, ד.

מורו, ושעליו לבקש את התשובה ואת מסלול חייו בדרך עצמאית, המתפתחת בדרך של התבוננות בבריאה. הוא קולט שעליו לערוך מסע שדורש חיפוש ועשוי להובילו לשינוי. שלמה מסיק שרק כאשר האדם תר אחר ייעודו ותפקידו, הוא זוכה בבריאות, באושר ובשלווה:

"העצים, היער, הגבעה אשר בסבך היער, הנחל אשר מעבר לגבעה עם יובל המים; השדה והאיכרים העובדים שם את אדמתם, והזמיר אשר ישיר את שירתו מבין העפאים... כלם יחד הביאו בינה בלבי להבין את דברי נביאינו, יותר מאשר יכולתי להבין אותם על פי באורי מצודת דוד ומצודת ציון גם יחד."

ראיית המציאות של שלמה הנער שונה מראיית הסובב אותו.

תפיסות המציאות כוללות דרגות שונות של התעלות נפש ומורכבות משלושה חלקים. תפיסות אלו שנוסחו על ידי Gilles Deleuze⁸ מחייבות אקט רצוני של האדם המבקש להגשים את חייו. בתחילה על האדם הבוחן את חייו לבחון תפיסות אלו, להבין, להפנימן, להבין את משמעותן, ולבסוף, עליו לבחור לעשותן.

התייחסות ראשונה אל המציאות:

תפיסה זו, המכונה "הראייה הפיזיולוגית (To See)", נוגעת לאיסוף של חומרי גלם מן המציאות והעברתם למחשבה. בראייה זו הרגש שולט, כי האדם מתרגש ממה שהוא וחווה אותו. אחר כך הוא יכול להגיע למצב של ריגוש חושי.

זוהי התפיסה של דיוניסוס⁹ והיא כוללת: ראייה חווייתית, חושית והנאתית. יש לה השפעה על חיי האדם, אך אין לה דבר מעבר להשפעה נקודתית והיא נעדרת תובנה עמוקה שהיא תוצאה של התבוננות.

תפיסה זו מתקשרת למצב של ריגוש (effect), כי בדרך זו מבין האדם באופן בסיסי את מושא ההתבוננות. לדוגמה, כשאדם מתבונן בעץ ורואה את צורתו על גזעו ועלוותו, הוא חש ריגוש ושינוי במצב רוחו.

8 ז'יל דלז, פליקס גואטרי. (2008), **מהי פילוסופיה?** תל אביב, הוצאת רסלינג עמ' 55-70.

ז'יל דלז (צרפתית: Gilles Deleuze; 18 בינואר 1925 - 4 בנובמבר 1995) פילוסוף צרפתי. דלז התפרסם בעיקר בשל הספר שכתב ב-1972 יחד עם פליקס גואטרי ושנקרא: **אנטי-אדיפוס**. הספר היווה את חלקו הראשון של **קפיטליזם וסמינזופרניה**. חלקו השני נכתב ב-1980 ונקרא **אלף מישורים**.

9 **דיוניסוס ואפולו** (1989), **הוצאת הקיבוץ המאוחד**, תל אביב.

התייחסות שנייה אל המציאות:

על-פי תפיסה זו של המציאות, האדם מסתכל ((To watch. בהסתכלותו מעורבים בתודעה אלמנטים הכוללים: גיוס משאבים, זיכרונות, קונטציות, הסתכלות על פרט קטן והשבתו למכלול התמונה השלמה.

מצב כזה דורש מידה של תפיסה ((percept), כי בהסתכלות זו אני קולט את העץ במובן רחב יותר: את עלוותו המורכבת מענפים ומעלים, את העלים הנעים ברוח ואת הגזע היציב שאינו זז. המסתכל רואה שאל העץ באות ציפורים ומקיימות אתו יחסים כלשהם, חוסות בצלו וטועמות מפירותיו והוא מבין את יחסו לעץ ואילו תחושות העץ מעביר אליו, ובכך מרחיב את מגוון התייחסויותיו לעץ.

התייחסות שלישית אל המציאות:

התבוננות ((To observe) : המילה התבוננות נגזרת מהשורש ב"נ (בינה, הבנה). האדם בוחן פרט קטן ומבין את השפעתו על תודעתו. כאן מתרחשת הבנה עמוקה יותר של אותו פרט. זוהי אינה רק התייחסות ברמת האבחנה המבדלת אליו אלא הבנה עמוקה לפרשו ומשמעותו.

התבוננות דורשת התייחסות למושג ((concept, כי האדם בוחן את מושא ההסתכלות - העץ. הוא מבקש להכירו מקרוב ואף רוצה ליצור תפיסה חדשה שלו על העץ. האם הוא דומה למשהו אחר שהוא מכיר? האם ניתן לייחס לו תכונות וליצור אתו מערכת יחסים? האדם המתבונן מגיע לרמה הגבוהה ביותר של התייחסות לחפץ או לפרט מסוים.

בסיפור שירת הזמיר, הנער שלמה מדגים יכולת זו של התבוננות בקטע הבא:
 "במורד ההר מזה אין יער ואין עצים, כי אם סלע מצוק, היורד מטה אל הנחל, ששם יובל מים מפכה את גליו בשיר נעים מאד, בשיר אשר אין לו ראשית ואין לו תכלית, אשר לא בתים לו ולא חרוזים, ובכל זאת לא תשבע האזן לשמוע אותו מן הבקר עד הערב ומן הערב עד הבקר...
 ומעבר הנחל השני תשתרענה שדמות בר למרחבי אין קץ; ובעבור הרוח על פני הקמה, והכה בה גלים כגלי הנחל, ובזרוח השמש עליהם - ונדמו לגלי זהב מופז מרהיבי עין ולב. ועל אחד השדות, לא הרחק מיובל המים, קציר חטים היום. משפחת איכרים גדולה - אנשים ונשים, בחורים ובתולות יצאו לפעלם ולעבודתם: אלה קוצרים בחרמש, ואלה מאלמים אלומות, ואלה מאספים אותן לעמרים. השמש יכם בשרב, פניהם רטובים מאגלי זעה, אשר ימחו לרגעים בזרועות כתנותיהם העבות, ולכל אלה לא ישימו הקוצרים לב, כי שמחת לבם תבליג על עבודת הפרך אשר לפניהם, ועל כן ישירו וירונו, יצחקו אף ישתובבו, ושאון מצהלותיהם עולה באזני שלמה."

בניגוד להוריו, למשפחתו ולחבריו למקום, מתבונן שלמה במופע הבריאה החיצוני ומנהל איתו דיאלוג פנימי מלא ושלם. הוא חש את פעימות הלב, את אגלי הזיעה, את צליל פכפוף מימי הנחל ואת שירת הזמיר, כאילו נועדו לו ובשבילו. לדידו, זיעת גופם של האיכרים וגלי הזהב של השמש חד-הם. הוא העד של עצמו, הצופה בפנימיותו, מפנים את המאורעות, מבין את האמת העמוקה שאינה נוגעת בעין ובלב האנושיים בעולם שמסביבו ומיטיב לתאר אותה. כך הוא מאיר את עומקו הרוחני ואת יכולת התבוננותו העמוקה והייחודית של המחבר המשתמע.

ביטוי סיני אומר: "שינוי הוא התנועה הקבועה היחידה." אך בחברה מסורתית כל שינוי מסוכן, כי הדגש בחברה כזו הוא על חזרה מעגלית שבה נשמרים מנהגים ומסורות. לעומת זאת, בעולם מתחדש העתיד מביא עמו התנסויות חדשות ואירועים לא צפויים, וההווה מזמן מצבים של פקפוק בסדר החברתי ושל צורך בחקר ובחיפוש דרך. הסיפור הנדון עוסק בפרט המבקש לחפש את דרכו בחברה המסורתית ומובא לדין בשל חריגותו:¹⁰

"ויהי היום, ושני אנשים עברים מיושבי אלמונה הולכים לתומם על דרך העולה מאחד הכפרים הקרובים אל העיר, וישאו האנשים את עיניהם, ויראו, והנה על האֶחו, אשר על יד הדרך, להקת בחורים ובתולות מבני עם הארץ קוצרים חציר ומיבשים אותו לנכח השמש. ובעשותם את מלאכתם, יצחקו ויתהללו, יצהלו אף ישירו, כדרכם כל הימים. ובתוך הלהקה הזאת - הוי שואה ומשואה! - נמצא גם הבחור שלמה, זה הנער, אשר מלאה הארץ תהלתו בגלל חכמתו בתורה ויראתו את האלהים. והוא יקצור אתם יחד את החציר ואתם יחד יצחק ויתהללו, והם ילמדו את ידיו לאחוז במגל, וכאשר יצלח בידו לקצור כמשפט, ויריעו תרועה גדולה לאמר: 'אך זה הוא יהודי חרוץ במלאכתו!' וכאשר יחטא במלאכתו, וימלאו עליו שחוק פיהם, עד אשר תבקע הארץ לקלונם... רגעים אחדים התבוננו האנשים אל המחזה המוזר והנתעב הזה, אחרי כן, מבלי יכולת להתאפק עוד, רצו אל האֶחו ויאחזו בנער בשלמה ויסחבוהו הלון וסחוב, הלון והכה, עד אשר הביאוהו אל בית הרב וכאשר שאלוהו הרב: מה ראה על ככה לעשות נבלה בישראל ולהתגודד עם בני עם הארץ?

אז נוכחו כולם לדעת, כי רוח שגעון עברה על שלמה ולא יספו להכותו עוד. ובחמלתם על הנער, אשר קיוו לגדולות ממנו, קראו לחובש, לדעת מה לעשות לנער. החובש עשה את כל אשר היה בידו לעשות: עלוקות העמיד לו מאחורי אזניו, תחבושת-זבובים שם לו על ערפו, גם מים קרים שפך לו על ראשו, אבל

10 החיפוש וההתמודדות של חברה מסורתית, היחס לחולי, שיגעון וחריגות, כמחלות של צעירים משני דרך, הגורם להן (עבירה על מצוות הדת, הידרדרות מוסרית, חוסר תיאום בין כוחות הנפש, חבלות ומצוקות חברתיות, גאונות, אהבה נכזבת, חבלות פיזיות, חולשה וחולניות של הגוף כולו או של מערכת הדם או העצבים, תורשה, הדחקות מיניות) והתרפיה המקובלת (גירוש הדיבוק, כליאה, מכת חשמל, פסיכואנליזה, היפנוזה, תרופות ועוד), כל אלו מקבלים ביטוי במאמרו של יורם בילו, "הדיבוק ביהדות: הפרעה נפשית כמשאב תרבותי", **מחשבת ישראל** ב (תשמ"ג), עמ' 529-563.

שגעונו לא סר ממנו; והוא באחת: 'כי בלי עבודת האדמה אין להם משיח לישראל'. ...אז נמלכנו כולנו לבקש את האיש, שיקח עמו את הבחור המשוגע לשאול שם עליו ברופאים."

שלמה בורח בדרכו אל הרופא ושולח מכתב נוגה להוריו:

"אבותי היקרים! לא ידעתי, מה פשעי ומה חטאתי לנגדכם? על כל מכתבי הרבים, אשר כתבתי לכם, לא מצאתי מענה. אות הוא לי, כי נבאשתי בעיניכם, כאשר נבאשתי בעיני ראש הישיבה ובעיני כל האנשים, אשר הטו לי חסד מלפנים, ואשר יתנוני עתה למשוגע ורועה רוח. את כל היסורים הקשים והמרים, אשר עוללו לי, הלא כבר תיארתי לפניכם במכתבי הרבים, ובכל זאת לא נכמרו רחמיכם עלי! ידעתי את עֲנִיִּיכם, וידעתי, כי אין ידכם משגת לבוא ולהצילני. אך הלא היתה לאל ידכם לנחמני למצער במכתב! עתה הנה נמלטתי מידי מְעַנִּי. לשוב אל בית הישיבה לא אוכל עוד. להיות רב וגדול בישראל נכזבה תוחלתי - גם לא אשא עוד נפשי לדבר הזה... עתה עלי לבדי לבקש את דרכי בחיים. איפה אמצאנה? ה' הוא יודע! אך אם יהיה ה' עמדי ואמצא את אשר אבקש, אז, רק אז, שוב ישוב אליכם בנכם אוהבכם לנצח."

שלמה הוא מהפכן, החוקר את לשון המקרא על רבדיה ומשמעותה. אף הביטוי "עת הזמיר הגיע" זוכה להיחקר. המסקנות והתובנות שלו יוצרות אצלו צורך לחדש ולהתחדש, לא רק מן הבחינה האישית, אלא גם מן ההיבט החברתי שעל-פיו על החברה להגיע למצב של תיקון. האלוהים של שלמה מציב אתגר לאדם ומכיר בערכו כנזר הבריאה וכמי שהוא בעל יכולת ליצור עולם שבו על האדם לעבור תהליך ומסע אמוני וקיומי. ואכן, שיר השירים אשר לשלמה מתאר חזון זה:¹¹

"עֲנֵה דוֹדִי וְאָמַר לִי קוֹמִי לָךְ רַעֲיָתִי וְפָתִי וְלִכִּי לָךְ:

כִּי הִנֵּה הִסְתֵּיתָ {הִסְתֵּיתָ} עֵבֶר הַגֶּשֶׁם חֲלָף הַלֵּךְ לוֹ:

הַנִּצְנִים נָרְאוּ בְּאֶרֶץ עֵת הַזְמִיר הִגִּיעַ וְקוֹל הַתּוֹר נִשְׁמַע בְּאֶרְצוֹ:"

והפירוש של מדרש רבה:

"עת הזמיר הגיע - הגיע זמן של ערלה שתזמר, הגיע זמן של רשעים שישברו שנאמר (ישעיה יד) 'שבר ה' מטה רשעים', הגיע זמן של בבליים להישמד, הגיע זמן בית המקדש שיבנה שנאמר (עובדיה א') 'ועלו מושיעים בהר ציון' וכתוב (חגי ב') 'גדול יהיה כבוד הבית הזה'."

הנער שלמה חושף את המתח הכרוך בשינוי. זהו מתח מתמיד בין אמונה באל מופשט הדורש את קיום המצוות המסורתיות, לבין תשוקה לאל שמתיר שינוי והתחדשות ושנרמז בסמליות של שירת הזמיר.

שירת הזמיר היא בבחינת צליל שיש בו גם אמירה, שבמרכזה התחדשות ושינוי דרך. כל שעל האדם לעשות הוא להקשיב לה:
 "שירת הזמיר לא נתנה לי מנוח. היא העירה את מוסר כליותי בקרבי, עד אשר לא יכולתי עוד להתאפק, ואקח את מעט כספי בידי ללכת ירושלימה, והנני היום לפניכם!"

ריפוי מייצג את החיים המעשיים. צמחים או עלוקות, תרופות או חבישות, קמענות או תרגולות - כולם מעשה והתמודדות. דו-קרב שמטרתו אחת היא: לחסל, להשמיד, לנקז, לנקות, לכרות - במטרה לנצח את הפתוגן המאיים על חיי האדם. בשיטתיות מדעית מנהל המדען-הרופא קרב מתיש על בריאותו של המטופל.

הבראה מזמנת תהליך ודיאלוג ארוך וממושך בין האדם והעולם. בדיאלוג זה על האדם לבקש את האור, כדרך מעשי בראשית ולהבדיל בין מים לשמים ובין מים ליבשה. אם לעולם יש משמעות, הרי לאדם כיצור הבראה - על אחת כמה וכמה. כאשר האדם חוקר את הקשר בין נשמתו לגופו, בין מוחו ללבו ובין שאיפותיו והדרך להגשמתן, עליו לשאול שאלות מהותיות הקשורות לסוגיות העוסקות בזהות. שאלות אלו נשאלות בתשתית יצירות ספרותיות רבות והן: מי אני? מאיפה אני בא? ולאן אני הולך?

"האדם נולד להיות חופשי" גרס סארטר,¹² אולם הוא כבול מיום היוולדו למוסכמות, להרגלים ולמסורות, וכיצד יוכל להשתחרר מכבלים אלו?

הרב קוק מבטא מספר עקרונות הנוגעים ליצירה. בכרך הגיון הקודש¹³ נכתב: "גילויי ההווה עולים ממעמקים, מהחיים הערפיליים שבבשר, הולכים ומתבהרים, ובכל זאת לוקחים עמם את צללי האפילה ואת ריח הבורסקי הגופני. לעומתם, יורדים גילויי חיים, מספירת הנשמה היותר עליונה, הולכים ומתגלמים, הולכים ומצטמצמים, עד שהם פוגשים זה בזה. ורדי עולם ויצירות גדולות ערך, מתהווים ונולדים, לפי רוב העוז, לפי גודל החיים, שבבשר מעבר מזה וברוח הנשמה מעבר מזה. ככה מצטיינות היצירות, בגבורתן, ביופין, בפעולתן על החיים, בקיומן ובנצחיותן."

על-פי הרב קוק, חומרי החיים המעשיים, המלווים בהשראה האלוהית, יוצרים בהתנגשותם חורבן עולמות המחייב תשלום מחיר, אך גם בניית עולמות חדשים. שלמה מרגיש את הרוח האלוהית שבו, המעורבת בחומרי החיים, והם: עבודת האדמה ובניית הארץ. הוא מחריב עולמות המקובעים במסורת רבת שנים שיצרה התרחקות מעולם הטבע, ובורא עולם חדש של חלוציות והגשמה, שבמרכזה עבודת כפיים. שלמה ואנשים הדומים לו מתוארים בספרות ההשכלה כאנשים חולים, הוזים וחריגים, ולעתים עזיבתם את החברה המסורתית ואת בית אביהם יצרה מצב שבו ישבה המשפחה שבעה והתנערה מהם.

12 ז'אן פול סרטור (1992) **דרכי החירות**, מנחם ברניקר, הוצאת משרד הביטחון, עמ' 123-125.

13 הרב קוק (1973) אורות הקודש, כרך **הגיון הקודש**, עמ' קצג, הוצאת מוסד הרב קוק.

ביאליק¹⁴ ביטא את ההתרחקות של היהודי מעולם הטבע בסיפור מאחורי הגדר. הוא הביע מצבים אלו גם במיטב שירי בית המדרש שלו ובפואמה שלו המתמיד. בפואמה זו הוא תיאר את הסתגרותו של התלמיד הלמדן בעולם הגמרא. ובשיר לבדי הוא תיאר את השבר הגדול של הצעירים כמותו, שנטשו בתקופת ההשכלה את עולם המסורת. הוא תיאר גם את השיבה אל ארון הספרים היהודי ביצירה לפני ארון הספרים, שם ניצב הצעיר, בן דמותו של גיבור שירת הזמיר, המתייחס ביחס אמביוולנטי לעולם המסורת שננטש. זהו יחסו של ה"תלוש" היהודי, שחי בהווה של הרס עולם המסורת של ילדותו, אך לא מצא בעולם שבחוץ תחליף לעולם זה. גיבור היצירה שירת הזמיר מצא תחליף בעבודת הכפיים של האיכרים ובהליכה אל הטבע ואל ההגשמה הפיזית.

הרב קוק מציין עוד באורות הקודש¹⁵, שאין אנו צריכים להיות כבולים בכבלים החברתיים ו"יש לתת דרור לשרעפים וחירות מוחלטת לשאיפה, וחופש גמור לנטיית הרצון וליצירה. וכגודל החופש כן תגדל הקדושה". הרב קוק אף משתמש בתיאור טבעי¹⁶, כאשר הוא מדמה את הנשמה לפרח השושנה הפותח את עליו לקראת הטל וטוען שהנשמה פתוחה לקלוט את העולם. קליטת העולם והבנתו דורשות נכונות לערוך מסע ויכולת לפרש את המקורות המנחים למסע כזה. בעקבות המסע יש להגיע לתובנות ולהיות בעל יכולת לעצב כאמון בריאה חדשה וכרופא - להביא את העצמי ואת החברה למצב של ריפוי.

גיבור היצירה הנדונה הוא בעל יכולת כזו, בהיותו בן דמותו של המחבר המשתמע. גיבור זה אינו תר אחר נופים חדשים אלא מוצא את ייעודו תוך התבוננות מחודשת באותם נופים ממש. לפיכך, ניתן להגדיר את האדם הבריא כבעל יכולת אנוש להגיב כראוי לסוגים רבים ומגוונים של אתגרים בדרך המבטיחה שימור וחיידוש, תוך יכולת לשמור על איזון ושלמות.

המציאות בה חי שלמה היא מציאות המשלבת בין היגיון לדמיון. נפשו מבריא תוך התבוננות בנוף וחקר פסוקי הקודש המתוארים בדרך של אימאז' חזוני.

"ויאמר אם שמוע תשמע לקול ה' אלקיך, והישר בעיניו תעשה, והאזנת למצותיו, ושמרת כל חקיו, כל המחלה אשר שמתי במצרים לא אשים עליך, כי אני ה' רפאך" (שמות טו, כו).

צריך אוזניים כדי להקשיב, צריך עיניים כדי להתבונן. הבראה היא תהליך פנימי בו על האדם לפתח חושי עמוק אל תוך לבו. יש הבדל בין רפואת בורא עולם לבין רפואת רופא בשר ודם: האחרון מכה באיזמל ומרפא ברטייה, אבל הבורא, במה שהוא מכה הוא מרפא.

14 ביאליק חיים נחמן, כל כתבי ביאליק, הוצאת דביר, תל אביב.

15 הרב קוק (1973) אורות הקודש, עמ' קסו, הוצאת מוסד הרב קוק.

16 עולת ראייה, ח"א, ענייני תפילה, עמ' יא.

המדרש מספר על מעשה המזכיר ברוחו את הוויית חייו של שלמה:¹⁷
 "מעשה ברבי ישמעאל ורבי עקיבא, שהיו מהלכים בחוצות ירושלים, והיה עמהם
 אדם אחד. פגע בהם אדם חולה, אמר להם: 'רבותי, אמרו לי במה אתרפא.'
 אמרו לו: 'עשה כך וכך עד שתתרפא.'
 אמר להם: 'מי הכה אותי?' אמרו לו: 'הקב"ה.'
 אמר להם: 'ואתם נכנסים עצמכם בדבר שאינו שלכם, הוא הכה ואתם מרפאים,
 אינכם עוברים על רצונו?' אמרו לו: 'ומה מלאכתך?' אמר להם: 'עובד אדמה אני,
 והרי המגל בידי.' אמרו לו: 'מי ברא את הכרם?' אמר להם: 'הקב"ה.' אמרו לו:
 'ואתה מכניס עצמך בדבר שאינו שלך, הוא ברא אותך, ואתה קוצץ פירות ממנו?'
 אמר להם: 'אין אתם רואים המגל בידי? אלמלא אני יוצא וחורשו ומכסחו ומזבלו
 ומנכשו לא תעלה מאומה.' אמרו לו: 'שוטה שבעולם, ממלאכתך לא שמעת
 מה שכתוב 'אנוש כחציר ימיו', כשם שהעץ אם אינו מנכש ומזבל ונחרש אינו
 עולה, ואם עלה ולא שתה מים ולא נזבל אינו חי, כך הגוף, הזבל הוא הסם ומיני
 הרפואה, ואיש אדמה הוא הרופא.' אמר להם: 'בבקשה מכם אל תענישוני.'"

איש האדמה הוא הרופא! שלמה הבין את עיקרי מדרש זה בחפצו להבריא ולגשר בין
 הגשמי והרוחני, והוא מבטא זאת באוזני הוריו:

"הנני ללכת ארצה ישראל לתור לי שם נחלת שדה. אם יצליח ה' את דרכי,
 ואתנחל אתכם יחד בארץ אבותינו, ואם לא, ונשובה אל נחלתי אשר באמריקה;
 הן עירי אנכי, וה' ברכני בהון רב; ולמי כל חמדת עשרי אם לא לכם, אבותי
 היקרים?"

אפילוג

הסופר דוד פרישמן כותב על פגישתו האחרונה עם ידידו, יהודה לייב קצנלסון:¹⁸
 "בפעם האחרונה, כשנפגשתי עמו, אמר לי בשחוק: 'הידעת? באתי סוף-סוף לדי ההכרה, כי אינני לא משורר ולא מלומד'. שחק ולא ידע כי אמת היא. היה קצנלסון מין נפלא לגמרי: אותה ההרכבה המצוינה של המשורר והמלומד יחד."

על הרופאים המלומדים כותב קצנלסון בספרו דברים אלו:¹⁹
 "הם שקדו בכל עוז לגרש את המחלה, שקדו באכזריות-רצח, ותחת לגרש את המחלה... גרשו את החולה מארצות החיים. מדי זכרי את מעשי הרופא, שנקרא מאת אוהבי לכלכל את מחלתו, יאחזני שער ואתמה תמוה, איככה זה נשארתי בחיים. והרופא ההוא היה הטוב שברופאי העיר. לא לחנם יאמר המשל הקדמוני: טוב שברופאים לגיהנם."

הרופא המלומד מביט במחלה כעל אוסף של תסמינים, ואילו הרופא האמן מבין שהמחלה היא רק נקודת מעבר זמנית ברצף של החיים. גדולתו של הרב, הסופר והרופא הייתה בדיאלוג שעשה בין דברי חלומות, דמיון ודברי מתיקות לבין מצב של חקר, טיפול מדעי-רפואי ויסודות תורניים. הבנתו היא שאין בעצם הבדל בין האמן והמלומד, ושאין הם הפכים אלא ניגודים משלימים המתארים מציאות אחת - שמבטאת את גדולתו של הסופר-הרופא. הוא אף מביע תפיסה זו בזיכרונותיו וכותב:

"מה תשתוחחי עלי נפשי

ומה תהמי עלי?

הוחילי לאלוהים, כי עוד אודנו.

נפלא הוא רוח האדם."

ואני, הקטן, אסיים מאמר זה לכבודו של קצנלסון בשברי מילים אלו:²⁰
 "אנשים נפגשים בחיך בזכות סיבה מסוימת, עונת שנה מסוימת או תקופת חיים מסוימת. כאשר אתה יודע בזכות איזו סיבה נפגשתם, תוכל לדעת מה לעשות או מה להיות בשביל אותו אדם."

בעוזבו את נעוריו, השליך קצנלסון מאחוריו את זיכרונותיו, את עברו, את משפחתו ואת נופי ילדותו. ייסוריו היו קשים, אך יצריו, מאווייו, תחושותיו וייעודו משכו אותו אל הדרך שאלה שאף להגיע. וגם אם ידע שייכשל, ויהפוך למושא לקלס וללעג, היה נחוש להגשים בדרך של שינוי את חזון הסופר, הרב והרופא שבו.

18 דוד פרישמן, (1916), "ד"ר יהודה לייב קצנלסון, מאמר שני, פרויקט בן יהודה.

19 בוקי בן יוגלי (1947) מה שראו עיני ושמעו אזני: זכרונות מימי חיי, ירושלים: מוסד ביאליק.

20 הערת מחבר המאמר

מקורות

- ז"ל דלז, פליקס גואטרי (2008), **מהי פילוסופיה?** תל אביב, הוצאת רסלינג.
- חיים לוסקי (2000), "הקדמה לתשוקה והנאה", **תיאוריה וביקורת** 22, עמ' 159-162.
- דוד פרישמן (1916), **ד"ר יהודה לייב קצנלסון**, מאמר ראשון ושני, פרויקט בן יהודה.
- בוקי בן יוגלי (1947), **מה שראו עיני ושמעו אזני: זיכרונות מימי חיי**, ירושלים: מוסד ביאליק.
- כתבי בוקי בן יוגלי**, פרויקט בן יהודה.
- נירה בלו (2008), **החינוך האסתטי - כסיכוי לחינוך**, מכללת בית ברל.
- פירוש הרב עדין שטיינזלץ (2005), **תלמוד בבלי**, ירושלים, המכון הישראלי לפרסומים תלמודיים.
- מיכל ארבל (2006), "כתוב על עורו של הכלב", **על תפיסת היצירה אצל ש"י עגנון**, תל אביב, כתר.
- עגנון ש"י (1976), **לפנים מן החומה**, הוצאת שוקן.